

Scheiber Sándor, a Löw-hagyaték gondozója¹

A zsidó folklóre szegedi művelőinek korrajza

Scheiber Sándort elsősorban mint tudóst ismerjük. Scheiber ugyanakkor a szegedi Löw Immanuel munkásságát tekintve olyan tudósként jelenik meg, aki fontosnak tartja, vállalja és megfelelő szakmai hozzáértéssel ápolja elődei munkásságát, gondozza és hozzáférhetővé teszi eredményeiket. Scheiber 1975-ben Immanuel Löw Studien zur Jüdischen Folklore c. tanulmánygyűjteményben adta közre a zsidó folklóre elismert szegedi művelőinek rövidebb, nehezen hozzáférhető tematikus tanulmányait. Scheibert Szegedhez nem csupán a Löw-hagyaték kötötte. Személyében, valamint Bálint Sándorral ápolt szakmai és baráti kapcsolatában találkozott ugyanis a magyar folklórisztika, vallási néprajz és a 19. századi modern zsidó tudományosság hagyománya. Tanulmányunkban ezen diszciplináris hagyományok mentalitástörténeti kontextusára és egymáshoz való viszonyát kívánjuk megvilágítani.

Löw Lipót

Löw Immanuel

Scheiber Sándor

Löw Immanuel életművéből származó – Péter László kezdeményezésére a GFHF – ORZSE közös kiadásában várhatóan hamarosan magyarul is olvasható – folklórtanulmányok mai tudományos jelentőségét az adja, hogy a magyarországi neológia modernitáson végigívelő útjának olyan mérföldköveit képezik, amelyek az irányzat szellemiségében kulcsszerepet játszó két generáció munkásságában kristályosodtak ki. Az apa és a fiú, Löw Lipót (1811-1875) és Löw Immanuel (1854-1944) munkássága átvitt a 18. századtól újratelepülő magyarországi zsidóság – gyors felemelkedést megérő, majd lassú és tehetetlen hanyatlást elszenvedő – történetén. Ezért ezek az írások, nem csupán tudományos produktumok, se nem kizárólag a szerző korának szülöttei, hanem az egyes koroknak és azok szellemiségének több emberöltő szemléletét magába építő dokumentumai.

Löw Immanuel folklóre-tanulmányainak válogatása, ahogyan arra a német nyelvű kiadáshoz írott előszavában Scheiber Sándor (1913-1985) is utalt, a legkülönbözőbb alkalmakból, időben, és körülmények között született írásokat fűzi össze többnyire az érzékelés és a múlthoz való viszonyulás gondolata mentén. A tanulmányok a 19. századi nyugati modern kultúra sajátos zsidó tudományos szemléletének magyarországi adaptációi. Ezek a tudományos igényű munkák ugyanakkor nem sorolhatók be a korabeli akadémikus tudományosság merev orientalisztikai, néprajzi, folklórisztikai vagy vallástörténeti

¹ Az írás a SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék OTKA pályázata (68325) és az OR-ZSE-MTA Zsidó Kultúrakutató Csoport (TKI 237/2007) keretében végzett kutatások eredményeiből született.

kategóriáiba. A jelenség, amelybe illeszkednek, a 19. századi zsidóság Európa nyugati részeitől a keleti végekig eltérően, ugyanakkor számos vonásában hasonló módon megélt társadalmi, életmódbeli és kulturális változásának feldolgozását segítő önértelmezés helyi megnyilvánulása. A modernitás zsidósága számára a *Szináj-hegyi* kinyilatkoztatásig visszanyúló hagyomány láncolata – a *salselet hakabbala* – egyaránt jelentett történeti és vallási, profán és szakrális múltat. Ez viszont – a történetiség és a vallási jelleg mentén – eltérő módon jelent meg a különböző csoportstratégiák emlékezetében. A közreadott írások így egyrészt a *salselet hakabbala* neológ olvasata felől érthetők meg, másrészt a 19. század valláskutatását, valamint etnológiai és etnográfiai szemléletét meghatározó elitek életvilága felől szemlélendő. A hagyomány, a kultúra, az integráció és mindezeknek reprezentációja képezi a megértéshez szükséges kulcsfogalmakat.

A *Wissenschaft des Judentums* berkeiben kibontakozó néprajz – s ennek keretében Löw folklorisztikai/ néprajzi érdeklődésének – kulcsa a múlthoz való viszonyulás, a történetiség rendje, ezen belül pedig a hagyomány fogalma. Ezzel a kérdéskörrel – neológ szempontból „a szokások és hagyományok” történeti síkon megjelenített „változásával” – Löw Ha-'Iddanu [Manapság] című tanulmányában foglalkozott. A neológ és ezzel csupán csak részlegesen egyező zsidó néprajz hagyomány-fogalmának értelmezéséhez viszont vissza kell nyúlni a hagyomány láncolatához.

A zsidóság mai magyarországi néprajzi kutatása a hagyomány fogalmát a „zsidó kultúra helyi fejleményeiben”, „<<népies>> jelenségeiben”² látja, amit a *minhág*nak feleltet meg. „A <<Minhág Jiszróél-Tóra>> – Izrael szokásai tórai parancs érvényűek – elve a mai napig hivatkozási alapot jelentenek a helyi gyakorlatok érvényesítésében. Természetesen számos *minhág* gyakorlása tórai alapon tiltott”.³ A zsidó hagyomány kérdése azonban sokkal összetettebb, a 19. századi néprajzi koncepciókhoz igazított fenti – a mai magyarországi néprajz által is elfogadott – hagyomány meghatározásnál.

A modernizálódó zsidóság egyes csoportjainak felvilágosult európai szekuláris kultúra iránti érdeklődése mellett a modernizálódó európai társadalom középrétegeiben a különböző keleti vallások iránti érdeklődés is feltűnt. A vallás természetének racionális magyarázata iránti igény a felvilágosulásban fogalmazódott meg. A valláshoz azonban – a természettudományos értelmezések szorgalmazásától a vallásos meggyőződésen alapuló érzelmi megközelítésekig terjedően igen eltérően viszonyultak.⁴ A 19. század politikai, társadalmi, gazdasági folyamatai egyaránt hatással voltak a vallás európai társadalmon belül elfoglalt helyére, valamint a társadalom és a vallás tanulmányozása iránti igényre. Amíg az előbbit a szekularizálódás folyamata jellemezte, addig az utóbbit az intellektuális vizsgálódás.

A liberális gondolkodású csoportok tudományos társaságokat hoztak létre, intézményi mederbe terelve az egyéni kezdeményezéseket, s új látásmódot alakítottak ki, amelyek a humántudományok új keletű alapjain álltak. Az amatőr érdeklődők és a tanult közönség támogatásával pedig egy új vallástudományi érdeklődés fejlődött ki. A vallás iránti érdeklődés ennek következtében már nem csak vallásos, hanem kulturális alapon is állhatott. A kutatók között pedig ugyanúgy megjelentek a saját vallási meggyőződésükből és erkölcsi kategóriákból kiinduló idealisták, mint azok a kritikusok, akik a vallás mögött felfedezni vélték a racionalitást és a társadalmi szinten megjelenő ok-okozati összefüggéseket. Mindannyian megfigyelhető és tapasztalati úton tanulmányozható jelenségként tekintettek a vallásra.⁵

² RÉKAI 1997. 53.

³ RÉKAI 1997. 53-54.

⁴ MARTIN 2000. 138.

⁵ WAARDENBURG 1999. VII-X.

A modernizálódó zsidó csoportokon belül szintén létrejöttek a fenti intézményi keretek, amelyek társaságok, világkiállítások és múzeumalapítások formájában a hagyomány megjelenítését szolgálták. Az új folyamatok mögött viszont a hagyománykép átalakulása állt.

A hagyományhoz és a múlthoz való közösségi viszonyulás alatt főként irányultság értendő, amely meghatározza a múlthoz fűződő szálakat, a jelen cselekvéseit és a jövő elvárásait. Ennek alapján két nagy csoportra lehet osztani a zsidó csoportstratégiákat: tudatosan modernizálókra és tradicionalitásra törekvőkre. A tudatosan modernizáló csoportok a jelen törekvéseiből kiindulva részlegesen felfüggesztették a generációkon átívelő vallási tekintélyek láncolatát. Hagyományképükbe új, a jelen kereteiből kiinduló és a jelen fogalmainak alapján álló – a korábbi vallási értelmezésektől függetlenedő – értelmezéseket illesztettek. A tradicionalitásra törekvő csoportok zsinórmértéke ezzel szemben a hagyomány láncolata, a *salselet hakabbala* volt. A hagyomány láncolatának lényege az, hogy minden újonnan felmerülő vallási kérdés és bevezetett gyakorlat az egymásra épülő generációk kanonizált vallási irodalmán keresztül visszavezethető legyen a *szináji* kinyilatkoztatásig és Mózes 5 könyvének szövegéig. Ezt a vallási elvet Rabbi Gedalja ben Joszef Ibn Jachja (1515–1587) *Salselet hakabbala* című könyve (megjelent 1587 Velence) fejti ki a misna Avot 1:1 alapján.

A tudatosan modernizáló csoportok közé a vizsgált időszakban a német reformirányzatoktól a magyarországi neológian (kongresszusi irányzaton) át a cionizmus szekuláris és vallásos megnyilvánulási formáiig számos jelenség sorolható be. A tradicionalitásra törekvő közösségek palettáján a galíciai és északkelet-magyarországi *chászid* irányzatoktól a cseh-morva gyökerű pozsonyi *orthodoxián* át, a német *neo-orthodox* hatás alatt álló városi zsidóságig terjedő közösségek helyezhetők el.

A tudatosan modernizáló csoport ugyanakkor a nemzeteszméhez való viszonyulás mentén tovább bontható. Amíg a *neológ* irányzat az uralkodó nemzet nemzetképciójához igazodott, addig a cionista mozgalom az állam iránti lojalitás megtartásával zsidó nemzetképciót ápolt.

A *neológ-orthodox* viták, amelyek a sajtó hasábjain is nyilvánosságot kaptak, részben a hagyomány láncolata körül zajlottak. A budapesti neológia lapja, az Egyenlőség, gyakran közölt hagyományracionalizáló írásokat, tartott fenn ilyen jellegű tematikus rovatokat, amelyek gyakran váltották ki a magyar nyelvű *orthodox* sajtó rosszallását.⁶

A hagyománykép másik vetülete a kultúra fogalmának jelentéstartalmain keresztül világítható meg. A modern európai önmeghatározásban a kultúra gyakran a természet, a természeti világ ellentétéként, mint emberi világ jelent meg, a mindennapi élet jelentéseket hordozó interszjektív világának vonatkozásában. A hagyomány ebben az összefüggésben a kultúrának korábbi tapasztalatokból adódó történetiségét jeleníti meg.⁷ A modernkori zsidó diskurzusok nyelvezetében a kultúra fogalma gyakran a hagyomány ellentétpárját képezte. Míg az önmagát hagyományosnak tekintő *orthodox* zsidóság az utóbbira, addig az újítások mellett lándzsát törő felvilágosult zsidóság az előbbire helyezte a hangsúlyt.

Az *orthodox* zsidóság fogalmi keretei között az európai kultúrafogalom nem jelent meg. A saját szellemi hagyományaikra nem tekintettek „kultúraként”. A modern héberben használatos kultúra kifejezés (*tarbut*) egyrészt hiányzik a hagyományos textusok héber nyelvéből, másrészt amit ma tudományos szempontból zsidó kultúrának nevezhetnénk, azt a hagyomány láncolatának (*salselet hakabbala*) tekintették. A „kultúra” így sokkal inkább a „zsidóságon kívülit” jelenítette meg, azaz a felvilágosodás európai eszméihez való kötődést. *Orthodox* részről a hagyomány és az európai kultúra összeegyeztetési kísérletei a német *neo-orthodoxiában* tűntek fel, a zsidó felvilágosodás és vallási reform részéről pedig az európai

⁶ GLESZER – ZIMA 2009.

⁷ Vö. MEGADJA 2008. 33.

kultúra átvétele iránti igény az integrációs törekvésekhez kötődött.⁸ A modern nyugat-európai társadalom és állam szekuláris alapon történő önmeghatározásával, a racionalitás, a humanitás és a tolerancia eszméjének kiterjesztésével, egyrészt a zsidó közösségek előtt nyíló lehetőségek módosultak, másrészt a zsidóság környezetéhez való viszonyulása változott meg. A tudatosan modernizáló zsidóság köreiből ez mind az önmeghatározásban, mind pedig a tradícióhoz és kultúrához való viszonyban megmutatkozott. A fenti változások létrehozták a nem-zsidó társadalommal való összefonódás ésszerű magyarázatát és stratégiáit, az új felvilágosult zsidó eliten belül pedig a magukévé tett új értékek jegyében újraértelmezték a judaizmust is.⁹ A „hagyományhoz” és „kultúrához” való tudatosan modernizáló viszonyulás ezen reformtörekvések keretében értelmezendő. A *hászkálá* a felvilágosodás kritikai racionalizmusának egyik változatát képezte, és a judaizmus első modern ideológiájának tekintendő.¹⁰

A *mászkilok* által kezdetben élesen kritizált populáris zsidó szokások idővel a perifériák jelenben is továbbélő, történeti sikra vetült zsidó kulturális hagyományaivá szelídültek, amelyeket az európai szekuláris modern önképhez igazítva mutattak be, sokszor apologetikus céllal. Az ekképp átértelmezett hagyomány egyik reprezentatív fórumává így válhattak a világkiállítások, idővel pedig a zsidó múzeumok, amelyek a kegytárgyakat, a művészi alkotásokat és a többségi nemzetállam keretei között megragadott lokális sajátosságokat mutatták be. Ez a tudatosan modernizáló zsidó önreprezentáció az univerzális értékek és a vallásszabadság védelmét ugyanúgy kiemelni kívánta, mint az egyes területeken a zsidók kreativitását és helyi kultúrákhoz való sokszínű hozzájárulását. A zsidóság megjelenítése kulturális és civilizációs terminusok által történt, a modern keretek között megfogalmazott judaizmusnak pedig a vallástörténetben szántak központi helyet.¹¹

A zsidó „hagyomány” és a modern zsidó „kultúra” értelmezése a tudatosan modernizáló törekvések keretében a *Wissenschaft des Judentums* irányzatai által mutatható be szemléletesen. A 19. századi német nyelvterületen kibontakozó új zsidó tudományosság az új elit vallási szövegek gyökeres újraértelmezésére formált igényének legitimálója, amelynek keretében a vallási kánon megváltoztatásához külső, szekuláris, történelmi ismeretekre támaszkodtak. Az új zsidó tudományosság értelmező elitje különbséget tett a régi *Tóra*-tanulás és a kritikai tanulmányok között. A magyarországi tudatosan modernizáló zsidóságra is hatással lévő *Wissenschaft des Judentums*-on belül a zsidóság tudományának szánt szerep mentén két irányvonal jött létre. Zacharias Frankel (1801-1875) és Abraham Geiger (1810-1874) a vallási, befelé irányuló, közösségre összpontosító törekvéseket testesítette meg, a *Wissenschaftot* a – múlthoz tartozóként aposztrofált – tradicionális zsidó tanulmányokkal egyenértékűnek tekintette. Ezen új zsidó tudományosság célja a zsidóság kötődésének erősítése volt saját vallási múltjához, de egyes értelmezésekben messianisztikus jelleget is kaphatott, univerzalista erkölcsi misszióba illeszkedve. A szekularizáló irányzat közösségen belül kisebbségben lévő képviselői – Leopold Zunz (1794-1886), Isaac Marcus Jost (1793-1860) és Moritz Steinschneider (1816-1907) – viszont a zsidóság tudományának vallásosságtól és teológiától való elválasztását, a történetíráshoz és az akadémiai tudományossághoz való közelítést szorgalmazták. A vallásos hittet a történész leláncolójának tekintették, amelytől a valódi kritikai módszerek érdekében meg kell szabadulni, a kompromisszummentes függetlenségre és az akadémiai tudományos szabadságra törekedve.¹²

⁸ DUBIN 2005; ELLENSON 2004.

⁹ DUBIN 2005. 29.

¹⁰ DUBIN 2005. 36.

¹¹ KIRSHENBLATT-GIMBLETT 1998. 79-81, 85, 89.

¹² MEYER 2004. 107, 108, 110.

A „hagyományhoz” és „kulturához” való viszonyulás az új diszciplína célja mentén is eltért. Frankel a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* hasábjain a *Wissenschaft*ot a judaizmus lelkének és a zsidó egység gyújtópontjának tekintette, amely a vallás megértésének tiszta formáját képezte. Zunz megfogalmazásában viszont kizárólag a *Wissenschaft* művelése nyújthatott védelmet olyan abbérációk ellen, mint a babona, a betűhűséghez való merev ragaszkodás és a *kabbalisztikus* „hóbort”.¹³ Míg az előbbi a zsidó hagyomány modern nyugat-európai kultúra keretében történő újraértelmezését a vallási közösség szolgálatába állította, addig az utóbbi ugyanennek hagyományracionalizáló, vallástól független kulturális újraértelmezését tűzte ki célul a modern szekuláris akadémiai tudományosság jegyében.

A tradicionalitásra törekvő zsidóság felől szemlélve a *Wissenschaft des Judentums* a tradicionális értékekre leselkedő veszélyként jelent meg – ahogyan arra Assaf Yedidya is rámutat. A kutatott terület belső normáinak egy részét ugyanis – az objektivitás jegyében – a kutatók többé már nem érezték önmagukra nézve kötelezőnek, ahogyan ezek a normák a kritikai leírásban sem éreztették hatásukat. Az új zsidó tudományosság képviselői új, a tradicionális zsidó tanulmányok számára idegen forrásokat vontak be. A zsidóság által írott tradicionális héber és arameus források ugyanis nem minősültek elégségesnek a történeti kutatás számára. Megjelentek egyrészt a zsidó irodalomból eredő, ugyanakkor a judaizmuson kívül eső, különböző nyelveken továbbélő szövegek, amelyek révén a zsidó kreativitást helyezték teljesen új perspektívába, másrészt a történeti forrásként értékelt nem-rabbinikus szövegek hitelének rabbinikus források fölé emelésével ezen utóbbiak leértékelődését idézték elő. A historizmus keretében a Szóbeli Tant és kodifikátorait a szövegek megteremtőjének, s nem pedig átadóinak, továbbítóinak tekintették, azaz – a tradicionalitásra törekvő zsidóság felől szemlélve – az új zsidó tudományosság a historizmus módszerét alkalmazva a *salselet hakabbalával* való szembehelyezkedést testesítette meg. A *Wissenschaft des Judentums* úttörőit antirabbinikus hangvétel jellemezte. Ez az attitűd pedig a szent hagyomány kritizálásához vezetett. *Orthodox* szemszögből az új zsidó tudományosság korai képviselői arra használták fel a *Wissenschaft*ot, hogy a szokások történeti gyökereinek felmutatásával felbomlasszák a hagyományos normákat és a történeti fejlődésre való hivatkozással igazolják az általuk szorgalmazott reformokat. Ez gyakran a szokások közötti szelekcióval járt: amíg a régi hamisítatlan szokásokat az őket megillető jogos helyre kívánták emelni, addig a helytelennek nyilvánított, általánosan elterjedt szokásoknak az elvetését szorgalmazták. A 19. század második felében a rabbi-szemináriumok és a különböző zsidó társaságok alapításával a *Wissenschaft des Judentums* irodalma és a tradicionális zsidó értékekről vallott nézetei mindenki számára elérhetővé váltak és csakhamar népszerűek is lettek. Mivel az általa képviselt kritikai módszer összegegyeztetetlen volt a tradicionális zsidó tanulási móddal, historizmusa pedig azzal a szemlélettel, hogy a vallási autoritások jövőbeni döntései is részét képezik annak a *Tannak*, amelyet Mózesnek az *Örökkévaló* a *Szináj*nál adott át, a tradicionalitásra törekvő zsidóság belső tagoltsága mentén megszülettek – az egyébként differenciáltan szemlélendő – új zsidó tudományosságra adott különböző válaszok is. A *Tóra* szellemében modern tudományos vagy filozófiai eszközöket igénybe vevő kritikája a német *neo-orthodoxiához* kötődött, amely a vallásreformmal szembehelyezkedve alternatív integrációt kívánt megvalósítani a modern európai kultúrában. Már Samson Raphael Hirsch (1808-1888) rabbi is előszeretettel támogatta azokat a tradicionalitásra törekvő írásokat, amelyek a *Wissenschaft des Judentums* művelőinek a *salshélet hakabbalától* és a vallástörvényektől való eltéréseit, az atyák hagyományának deszakralizálását mutatták ki. A tanház keretében folytatott tradicionalitásra törekvő zsidó történeti kutatások – Eisik HaLevy rabbinak a maga közegében radikálisnak számító litvániai *orthodox* kísérletétől eltekintve –

¹³ MEYER 2004. 111-112.

viszont csak a berlini rabbiszemináriumban Esriel Hildesheimer (1820-1899) *neo-orthodox* rabbi vezetése alatt valósultak meg. Ezt azonban más *orthodox* stratégiák részről a szent hagyomány kompromisszumra való kényszerítése okán érte támadás, a nem-*orthodox* zsidó tudományosság felől pedig a tudományos értékek kiüresedésének vádjával. A kelet-európai rabbinikus elit pedig *bitul Toraként*, a Tóra-tanulás elmulasztásának bűneként¹⁴ tekintett erre az érdeklődési területre.¹⁵

A *Wissenschaft des Judentums* hatását Magyarországon a tudatosan modernizáló zsidóságon belül az Országos Rabbiképző Intézetben, a *Magyar Zsidó Szemlén* és többek között Kaufmann Dávid (1852-1899), valamint Goldziher Ignác (1850-1921) munkásságán keresztül érezte, bár Löw Immánuel is gyakran publikált a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* füzeteiben.

A tudatosan modernizáló zsidó csoportokon belül az egyes jelenségeknek folklór keretében történő tematizálása, mind a *Wissenschaft*, mind pedig a muzealizáció területén, Európa-szerte vízvélásztónak tekinthető. A *Wissenschaft* és az intézményesülő néprajzi érdeklődés kapcsolata ennek függvényében szemlélendő.

A magyarországi zsidó népeleti leírások divatja, ahogyan a zsidó folklór német értelmezése vagy a *Wissenschaft* vallástörténeti megközelítése, sem jelent meg a magyarországi folklorisztikai és néprajzi érdeklődésben, miközben a neológia képviselői intézményi szinten mindvégig jelen voltak a magyarországi néprajzkutatásban.

A 18. század végének népleírásai és szöveggyűjtései a különbségek illetve az eltűnő régiségek (*popular antiquities*) rögzítésére törekedtek egy alakuló modern európai önkép keretében.¹⁶ Kárpát-medencei viszonylatban szintén ennek – egy letűnő korábbi rendi/ nemesi világot megörökítő és a populáris kultúrát érintő, jobbító szándékkal íródó – változataival találkozhatunk.¹⁷ A 19. század elejének populáris kultúrához kötődő európai és magyar reformkori elképzeléseit Johann Gottfried Herder (1744-1803) eszméi határozták meg. A népnyelvi-népköltészeti gyűjtések – a tömegekig még le nem hatolt nemzeteszme keretében – a nemzeti irodalmak azonosságának biztosítását, nemzeti jellegük „visszaszerzésének” ügyét szolgálták.¹⁸ Ez szorosan összefüggött a nemzeti irodalmakból felépített, és fejlődés eredményeként bemutatott világirodalom gondolatával.¹⁹

A nép és az általa jelenben megtestesített múlt iránti érdeklődés tárgyaira a német mitológiával foglalkozó Grimm-testvérek és az angol *folk-lore* szó megalkotója, John Thoms (1803-1885) hasonlóképpen tekintett: „parányi ténydarabocskák tömege, melyek közül rengeteg, ha magában szemléljük, jelentéktelen, de ha abban a rendszerben tekintjük, amelybe a nagy szellem összefűzte őket, olyan értéket nyernek, amiről az első feljegyző nem is álmodott”.²⁰ Ez a szemlélet végig meghatározta a 19. századi európai folklór-gondolkodást, a pozitívizmus programjába illeszkedően a vallástörténeti kutatások keretében pedig hatott a *Wissenschaft des Judentums*-ra és közvetve a két Löw munkásságára is. Ahogyan azt a közölt Löw-tanulmányok és Löw Lipót előképként szolgáló írásai is illusztrálják, itt főként a korábbi

¹⁴ „Minden Zsidó [férfi] kötelezett a Tóra tanulására akár szegény, akár gazdag, akár egészséges, akár fájdalmak gyötrik, akár fiatal, akár meglett örege ember, akinek fogyóban az ereje, mégha szegény aki a jótékonyaságból él és az ajtókon kopogtat adományokért. Mégha nők és gyerekei vannak is köteles időt megállapítani magának Tóratanulás céljára nappal és este, ahogyan írva van: 'és foglalkozzatok vele nappal és éjjel' (Józsua 1.8)” (fordította Fényes Balázs) (Hilchot Talmud Tora 1: 8, Rambam, Misne Tora) Továbbá: Toszifta Avoda Zara 1: 20.; bManachot 99b. és Rambam, Misne Tora, Hilchot Talmud Tora 1: 10.

¹⁵ YEDIDYA 2010. 69-71, 77, 79, 85, 88.

¹⁶ Vö. FENTON 1989. 52., ANTTONEN 2005. 27-33.

¹⁷ SÁNDOR 1989. 80-82.

¹⁸ Vö. SÁNDOR 1989. 89.

¹⁹ FRIED 1989. 162.

²⁰ John Thoms-ot idézi: FENTON 1989. 54.

nemzedékek és a kelet-európai zsidóság távoli, ám régebbi formákat őrzőnek tekintett világa iránti érdeklődésre kell gondolni.²¹

A magyarországi néprajz intézményesülése a zsidóság emancipációját követő és az izraelita vallás recepcióját megelőző időszakban, az Osztrák-Magyar Monarchiában a Millenniumhoz közeledve valósult meg. Az alakuló néprajzi társaság koncepciója különböző önértelmezések ötvözetében fogant. A politikai nemzeten belül egyszerre jelent meg a magyarság vezető szerepének hangsúlyozása, valamint a hungarus tudat és az Osztrák-Magyar birodalmi elv.²² Mind a folklór-társaság gondolatát felvető Meltzl Hugó (1846-1908), mind pedig az azt megvalósító Herrmann Antal (1851-1926) német eredetű magyar állampolgárként soknyelvű közösség tagjának tudhatta magát. A Magyar Korona országaiban gondolkodva – s Herrmann esetében az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben céljától vezérelve – arra törekedtek, hogy a néprajz révén a birodalom népei megismerjék egymásban a nemeset, ami által becsülni fogják egymásban az össznemzetet, a közös hazát. Ezt az elvet erősítette a Habsburg főhercegi védnökség és Jókai Mór (1825-1904), valamint Hunfalvy Pál (1810-1891) szerepvállalása is, továbbá az európai előképeket követő névválasztás: a Magyarországi Néprajzi Társaság megnevezés, amely a területi kereteket emelte ki és nem az etnikai alapokat hangsúlyozta.²³

A felekezeti és politikai irányzati vonalak megjelenítését bár kizárta az alakuló társaság, – a társadalmi támogatás elnyeréséhez összehívott magyarországi vallási közösségek képviselői között – a neológ rabbi-szeminárium tagjai is a megjelentek soraiban voltak. Budapesten 1889. január 27-én tartott alakuló közgyűlésen ott találjuk Kohn Sámuel (1841-1920) neológ főrabbit, a korhangulatot tükröző magyar-zsidó közös honfoglalás és együttélés narratívumának megalkotóját.²⁴ Az alakuló közgyűlés ideiglenes választmányában Kohn Sámuel mellett Simonyi Zsigmond (1853-1919), az Országos Rabbiszeminárium tanára is helyet kapott.²⁵ Az alapítók és Herrmann Antal oldalán aktívan tevékenykedő személyek között pedig elsősorban – Herrmann *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* című folyóiratában is publikáló – neológ Strausz Adolf (1853-1944), pécsi tanár említendő, aki a Társaságban, a Bonyhádról elszármazott Friedrich Salamon Krauss (1859-1938) nemzetközi folklorista által is megjelenített, szlávok iránti európai érdeklődés jegyében vált elismert bolgárkutatóvá, s akihez Katona Lajossal (1862-1910) együtt az első vidéki kör, „fióktársaság” megalakítása kötődött.²⁶ Az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* munkatársai közül szintén a Társaságban láthatjuk viszont Munkácsi Bernát (1860-1937) nyelvészt, a Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelőjét.²⁷ Az etnogenezis magyarral rokon népei iránti – Munkácsi által is képviselt – érdeklődés keretében az orientalisztikai érdeklődést képviselve tűnt fel a Társaság alakulása során az izraelita felekezetet elhagyó Vámbéry Ármin (1832-1913) és neológ tanítványa Goldziher Ignác (1850-1921), aki egyúttal a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára és – a budapesti egyetemen betöltött nyilvános rendes tanári állása mellett 1899-től – az Országos Rabbiszeminárium zsidó vallásbölcselet tanára is volt.²⁸

Az asszimilatív magyar nemzeteszmebe illeszkedni kívánó német származású Herman Ottó (1835-1914) mellett Goldziher Ignác aktív szerepet vállalt Hunfalvy Pál halála után a hungarus tudatot és az Osztrák-Magyar birodalmi elvet a millenniumi készülődés jegyében elvető és a Társaságot a nemzeti tudományosság intézményi keretei közé integráló reform

²¹ Vö. HASAN-ROKEM 2005. 970.

²² Ennek részletes elemzését lásd KÓSA 1991.

²³ KÓSA én. 8-18.

²⁴ N.N. 1890. 44., vö. VOIGT 1994. 19.

²⁵ N.N. 1890. 44.

²⁶ Vö. HERRMANN 1890. 10.

²⁷ Vö. KÓSA 1989. 178. KÓSA én. 20-21, 38., UJVÁRI 2000. 620., ZSIGMOND 1989. 211-215.

²⁸ NN. 1890. 41, 44., UJVÁRI 2000. 319.

végrehajtásában.²⁹ A nemzeti jelleget nevében is hangsúlyozó Magyar Néprajzi Társaságnak és az Ethnographia folyóiratnak az ügyeit ezt követően ügyvezető alelnökként és szerkesztőként – 1897-ig egyedül, 1910-ig pedig Sebestyén Gyulával (1864-1946) – Munkácsi Bernát vitte.³⁰ A zsidó hagyományok mégsem jelentek meg a Társaságban a *Wissenschaft des Judentums* által megfogalmazott koncepcióban.

A zsidóság iránti néprajzi érdeklődés az indulást követő évtizedekben három területen tűnt fel. Egyrészt a magyar vonatkozásokat kiemelő őstörténeti és történeti adatok terén, másrészt az összehasonlító folklorisztika keretében és a vallástörténet csupán judaisztikai zsidó ismeretek alapján értelmezhető témáinál, harmadrészt pedig a korabeli zsidó népelet bemutatásánál.³¹ Az utóbbi – periférikusan megjelenő – tematikus érdeklődés kérdése a zsidóság belső vitáiból, illetve a *Wissenschaft des Judentums* felől válik értelmezhetővé.

A *Wissenschaft des Judentums* helyi megvalósulásainak és a magyarországi neológ izraelita intézményi stratégiának egyik vízvonalasztója a zsidó népi-nemzeti gondolat, illetve a pusztán felekezeti önmeghatározás. Max Meïr Grunwaldnak (1871-1953), a hamburgi mérsékelt konzervatív Dammtor³²-zsinagóga rabbijának vállalkozása: a zsidó néprajzi társaság és folyóirat megalapítása, mind a *Wissenschaft des Judentums*-on belül, mind a tudományos körökön kívül megosztotta a korabeli zsidóságot a tekintetben, hogy lehet-e a vallási hagyomány egyes elemeit folkloriként kezelni, s ehhez a népiség gondolkörében³³ gyökerező tudományos keretek között közelíteni. Grunwald rabbi a társaság szükségességét a századforduló nyugat-európai zsidóságának identitásválságában és a tradicionális zsidó kultúra áthagyományozódásának megszűnésében látta.³⁴ A pusztán tudományos vállalkozásnál többnek tekinthető kezdeményezésről a Magyar Néprajzi Társaság is hírt adott. A *Wissenschaft des Judentums* sajátos csoporton belüli küldetését jól tükrözi – a zsidó archeológiai és őskortörténeti munkáiról ismert, az Ethnographia első húsz évfolyamában is gyakran publikáló – Krausz Sámuel (1866-1948) azon kritikája, amelyben a közérthetőséget – a magyar néprajzi törekvések egyik alap gondolatát – kérte számon a *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde* zömében Grunwald rabbi által, töredékében Kaufmann Dávid, a budapesti Országos Rabbiszeminárium vallásbölcselet és zsidó-történet tanszékének tanára által írt cikkein.³⁵ Ez a sajátos belső nyelv és tudás a Löwök folklorisztikus írásait is jellemezi, ami egyértelműen utal a szerepükre, azaz a csoportnak szánt új narrativum kialakítására. Erre a „korszellemnek megfelelő zsidó múlt megteremtéseként” a budapesti Zsidó Múzeum példáján Toronyi Zsuzsanna is rámutat.³⁶ A szegedi Löwök – részben a *Wissenschaft*tal párhuzamosan futó, azzal több szálon átszövődő – munkásságához hasonlóan Grunwald rabbi kezdeményezésének is számos helyi változata, eltérő indíttatású és stratégiákat kidomborító megvalósulása alakult ki. Magának a társaságnak is igen sokszínű volt a tagsága. A nyugat-európai zsidóság különböző csoportjai ugyanúgy megtalálhatóak voltak, mint a kelet-európai cionisták, *neo-orthodoxok*, liberális, asszimilált és konzervatív

²⁹ Scheiber Sándor ugyanakkor úgy jellemzi Goldzihernek a zsidó népiséggondolathoz való viszonyát, hogy még a Magyar Néprajzi Társaságtól is viszolygott. SCHEIBER 1996a. 892. Kósa László a fenti koncepcióváltást illetően a „kozmpolitizmus” és a „nemzeti irányvétel” vonalán látszólag más megállapításra jut, ugyanakkor kiemeli, hogy Herman Ottó a „modern politikai nemzet fogalmával helyettesítette a <<hungarus>> hagyományt. KÓSA 1991. 81.

³⁰ N.N. 1892. 215., KÓSA én. 29, 38.

³¹ VOIGT 1994. 19.

³² Gátkapu – az orthodoxia gyakran azonosította a modernitás új jelenségeit a külvilág árvízveszedelmével, ami ellen a Tan megvédésére gátat állítani.

³³ Vö. GRUNWALD 1898b.

³⁴ DAXELMÜLLER 1987. 6.

³⁵ KRAUSZ 1898. 327.

³⁶ TORONYI 2006. 50.

zsidók, rabbik, orvosok és tanítók.³⁷ Löw Immanuel 1899-ben vált a Gesellschaft für jüdische Volkskunde tagjává.³⁸

1899-ben az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat keretében Balassa József (1864-1945), nyelvész, Budapest VIII. kerületi állami főgimnáziumának tanára is felhívást intézett a neológ körökhöz a zsidóság néprajzának gyűjtésére a hamburgi kezdeményezést követően. Mindkét felhívás a korbeli akadémiai tudományosság koncepcióihoz közelített, de problémalátását és konkrét megvalósulását illetően erősen áthatották az európai zsidóságot érintő általános és regionális tendenciák. Hasonlóságok így a kezdeményezések között minden bizonnyal felfedezhetők,³⁹ lényegessé mégis a helyi adaptáció mikéntje válik, amely a zsidó vallási hagyomány tematizálásának társadalmi kereteit illetően még ma is feltárásra vár.⁴⁰

A zsidó folklorisztikus és népéleti törekvéseknek volt még egy vetületük, amelyet a közösségi emlékezet kérdése köt össze a modern nemzetállamok hasonló tendenciáival. A nyugat- és közép-európai zsidóság esetében egy erős migrációs tendenciával és életmódváltozással kell számolni. Ez a zsidóság a 19. század elején zömében még vidéken élt, a századfordulóra viszont jelentős rurális háttérű tömegek gyarapították a városok népességét. A többé-kevésbé hagyományosnak tekinthető vidéki hitközségi keretek között szocializálódott személyek a folklorisztikusnak nyilvánítható visszaemlékezésekben – ahol gyakran a gyűjtő és az adatközlő személye is összemosódott – kísérelték meg feldolgozni a drasztikus életforma-változást, és a következő generációk számára az új helyzetben egy használható közösségi emlékezetet kialakítani. Ennek során az egyéni emlékezeteknek is helyet biztosítottak a közösségi és az akadémiai narratívumok keretében.⁴¹

Már a reformkori magyar prózában jelentek meg olyan irányművek, amelyek a cseh-morva gyökerű vagy Galíciából bevándorló zsidóság városi vagy vidéki életképeit rajzolták meg negatív vagy pozitív sztereotípiák mentén a keresztény szerzők által felismerni vélt társadalmi jelenségek mellett vagy ellenében. Ezek az írások ugyan a modernitásról szóltak, de nem az értékeiben menteni kívánt hagyomány szemszögéből, hanem a társadalmat átforgató felvilágosult eszmék és az aktuális politikai viták felől.⁴² Az 1840-es évek második felében feltűnt első magyarul író zsidó írónemzedék folyóiratokban közölt elbeszélései szintén más motivációval keletkeztek. Ezek az irányművek egyrészt a reformkori keresztény szerzők zsidóábrázolására adott apologetikus írások voltak a zsidóság emancipációja körüli vitákban, másrészt a zsidó mindennapok és hagyományok bemutatását a felvilágosodás és a vallásreform nyugati eszméitől áthatott belső judaizmus-kritika jellemezte.⁴³ A közösségi emlékezet felől szemlélve így mindkét csoport jól elválasztható a dualizmus kori népéleti

³⁷ DAXELMÜLLER 1987. 7., Vö. NN. 1898. III-VI., oroszországi megvalósulásáról és cionista színezetéről lásd: VEIDLINGER 2009. 243-244.

³⁸ SCHEIBER 1996a. 892.

³⁹ Vö. BERÉNYI 2005. 12-13., BALASSA 1899, 1900., GRUNWALD 1898a.

⁴⁰ A századfordulón, részben a Zsidó Múzeum ügyéhez kapcsolódónak több gyűjtési felhívás vagy kutatási koncepció látott napvilágot. Ezek – többnyire a tárgyakra összpontosítva – eltérően tematizálták a zsidó hagyomány néprajzi vagy folklorisztikus keretek között értelmezendő szegmenseit. Lajta Béla (1875-1920), Ács Lipót (1868-?), Kohlbach Bertalan, Fabó Bertalan (1868-1923), Weisz Miksa (1872-?) és Mandl Bernát (1852-?) esetében lásd TORONYI 2006. 52-54. Az 1916-ban megnyílt budapesti Zsidó Múzeum a neológ önértelmezésből eredően az Iparművészeti és nem a Néprajzi Múzeummal tartott fenn szoros kapcsolatot. A népi értelmezés és a néprajz felé tolódás részben ez együttélést felmondó törvénykezés külsőhatásaként, részben pedig a belső cionista vonal felerősödésével összefüggésben vált hangsúlyossá, jelentősebb eredményekkel azonban nem járt, mivel az orthodox központokat célozta meg. TORONYI 2006. 56.

⁴¹ HYMAN 1993. 191., VEIDLINGER 2009. 256-257, 260. A *Magyar Zsidó Szemle* ilyen jellegű írásainak áttekintéséhez vö. OLÁH 2008.

⁴² Vö. SZALAI 2002. 10-13, 20, 25, 27.

⁴³ Vö. SZALAI 2002. 60-97. Ezek az írások Berényi Marianna meglátásával ellentétben nem tekinthetők „a magyarországi zsidóság népélete iránt fokozatosan feltámadt” érdeklődésként a századfordulós jelenségek előképének BERÉNYI 2005. 11., mivel céljuk nem ezeknek a jelenségeknek a közösség kulturális emlékezetébe történő beépítése, hanem az átalakítás és a felvilágosult kritika kimondása.

leírások jelenségétől, ahogyan a korszak nagy vállalkozásában, az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben köteteinek keretében a – tudatosan modernizáló zsidóságnak – birodalmi elvet kifejezésre juttató néprajzi kelet-európai zsidóképétől is.⁴⁴ Löw Lipót zsidók emancipációját és a kongresszusi szakadást megelőző szegedi folyóiratának zsidó hagyományábrázolását szintén gyakran jellemezték a *hászkalá* céljaitól áthatott általánosítások és összemosások.⁴⁵

A századfordulóra, amíg a folklorisztikus visszaemlékezések helyet kaptak a *Wissenschaft des Judentums* keretében, addig az önálló zsidó néprajz vagy folklorisztika kérdése erősen megosztotta a tudatosan modernizáló zsidó csoportokat. Grunwald rabbi kezdeményezését a zsidóság és a tudományosság köréből egyaránt érte támadás. A berlini zsidó hitközség jogtanácsosa, Georg Minden a zsidóságot a német társadalom integráns részének tekintve elvetette bárminemű zsidó kultúra önálló tudományos fórumon történő tárgyalását. A Magyar Néprajzi Társaságban is szerepet játszó elismert európai folklorista, a bonyhádi zsidó származású Friedrich Salamon Krausz pedig Grunwald rabbi törekvéseiben a középkori gettólétbe való visszatérést látta, miközben a néprajzra az univerzális emberiség tudományaként tekintett, amelynek nem lehet tárgya pusztán egy felekezet vagy etnikai csoport.⁴⁶

Balassa József bár a magyar nemzetállami létbe történő integrálódás jegyében – a Magyar Néprajzi Társaság Herman Ottó által megszabott irányvonalát és a magyarosodást szorgalmazó neológ intézményi diskurzusokat figyelembe véve – fogalmazta meg néprajzi felhívását az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulatban*,⁴⁷ mégis az *Egyenlőség* című hetilap hasábjain kifejezésre juttatott idegenkedéssel fogadta azt a véleményformáló neológ nyilvánosság. A *Magyar Zsidó Szemle* főszerkesztője, Blau Lajos (1861-1936) pedig az 1901-ben indult *Folklore* rovatban – vallásilag kevésbé kényes és egyúttal a neológián kívül eső területként – a jiddis szövegfolklór gyűjtésére helyezte a hangsúlyt, a jiddis nyelvet átértékelő századfordulós érdeklődés jegyében.⁴⁸

Grunwald rabbi és a zsidó néprajz is megteremtette saját témájának reprezentálását, s egyben az első olyan múzeumot, amely a nevébe foglalta a néprajzi megnevezést is.⁴⁹ Budapesten Balassa József a zsidó néprajzi tárgygyűjtést, Kohlbach Bertalan (1866-1944) pedig zsidó néprajzi múzeum létesítését szorgalmazta.⁵⁰ Goldziher Ignác viszont a Magyar Néprajzi Társaság tagjaként határozottan ellenezte a Néprajzi Múzeumban zsidó szertartási tárgyak osztályának kialakítását. A századfordulós budapesti neológ hitközségi körök szintén blaszfémiát vagy a perifériára szorított cionizmushoz közelítő népiség-értelmezést láttak a vallási szokások kifejezetten néprajzi vagy etnológiai keretek között történő tematizálásában.⁵¹ Az Ezredéves Országos Kiállításon a szertartási tárgyak elsősorban a magyar zsidó történelem- és önreprezentáció keretében kaptak helyet, ahogyan később a budapesti Zsidó Múzeumban is. A felekezeti keretek között lezajlott muzealizálás végül helyet biztosított a folklórnak, de sajátos neológ szempontrendszer szerint, azaz a *mászkil* kulturmisszió megcélzottjainak, a kelet-európai *chászid* közösségeknek babonaként aposztrofált szokásait sorolva ide,⁵² ugyanakkor ezt olyan népeleti megjelenítés nem jellemezte, mint a bécsi zsidó múzeum esetében. A pesti anyag ugyanis a múzeumot létrehozó

⁴⁴ Vö. HERZBERG-FRÄNKL 1898.

⁴⁵ Vö. GANTNER 2005. 121.

⁴⁶ DAXELMÜLLER 1999. 141-142.

⁴⁷ BALASSA 1899. 16-17. vö. KÓSA 1991. 81.

⁴⁸ Vö. BERÉNYI 2005. 13., KONRÁD 2005. 1344, 1362.

⁴⁹ DAXELMÜLLER 1999. 136.

⁵⁰ BALASSA 1900. 10., KOHLBACH 1911. Kohlbach jelentősebb néprajzi írásait lásd KOHLBACH 2007.

⁵¹ SCHEIBER 1996a. 385.

⁵² TORONYI 2005. 150, 162.

neológia cseh-morva gyökereihez és az ezen területekről érkező bevándorlók által benépesített Oberlandhoz (főleg Magyarország dunántúli közösségeihez) nyúlt vissza.⁵³

A modern nemzetállami akadémiai tudományosság is igen eltérően viszonyult a zsidó hagyomány néprajzi megközelítéséhez, amíg Németországban a német néprajz mellőzte a zsidóság kutatását, addig a magyar néprajz elsősorban a zsidó hagyomány tekintetében a már említett magyar etnogenezisre és a vallástörténeti vonatkozásokra helyezte a hangsúlyt, miközben a svájci néprajz önálló belső egységként próbálta integrálni a zsidóságot.⁵⁴ A hamburgi zsidó néprajzi társaságon belül a Grunwald rabbi által kezdeményezett szekularizáció és bibliakritika elleni fellépés együtt tűnt fel az asszimilálódott körök szekuláris cionista törekvéseivel.⁵⁵ A különböző csoportstratégiák képviselőit egyesítő társaság folyóirata viszont Löw Immánuel tudományos tevékenységéhez is fórumul szolgált.⁵⁶

*

A Löwök folklorisztikai és vallástörténeti munkássága csupán annak társadalmi beágyazottsága felől válik értelmezhetővé. Löw Immánuel munkásságát atyai előképe határozta meg, Löw Lipót újító tevékenységét viszont a *hászkalá*, a zsidó felvilágosodás. A morvaországi születésű Leopold Löw Szegedre vivő útja a tradicionalitásra törekvős hitközségi életből a tudatosan modernizáló városi középrétegek világába vezetett. Juda Löw ben Becalél (1525-1609), a prágai gölem megalkotásának legendájával övezett MAHARAL néven ismert rabbinak, egyenes ági leszármazottjaként Trebitsch, Kolin, Leipnik, Eisenstadt (Kismarton) és Prossnitz talmud-iskolaiban tanult, ugyanakkor a *hászkalá* Nyugatabbról érkező eszméinek jegyében a pozsonyi líceumot is elvégezte protestáns teológiai ismereteket szerezve, valamint a pesti s a bécsi egyetemen is gyarapította tudását.

A századforduló magyarországi lexikális tudásanyagában és önreprezentációjában Löw Lipót elsősorban magyarosodó vallási újítóként, az emancipáció szószólójaként és az izraelita oktatási reform meghatározó alakjaként tűnt fel. Az ezzel párhuzamos vagy a 20. század első felében íródott angol és német zsidó enciklopédiák – melyeknek szerkesztőségében Goldziher Ignác mellett, a *Wissenschaft des Judentums* kiemelkedő alakjai között sokszor ott található Löw Immánuel neve is – a zsidó felvilágosodás alakját, a *mászki* emelték ki Löw Lipót életművéből.

Ifjú korában a korai *mászki* törekvések egyik meghatározó magyarországi képviselőjével, Chorin Áron (1766-1844) aradi főrabbival levelezett, aki a prágai újhéber felvilágosodás szellemében a zsidóságot pusztán vallásként határozta meg. Chorin rabbi a földművelésre és az iparra való áttérést javasolta zsidó kortársainak, valamint engedélyezte a fedetlen fővel történő imádkozást és – a vallási eredetű utazási tilalmakat semmisnek tekintve – a szombati vonathasználatot. Chorin rabbi – a *mászki* korai kulturmissziós attitűdjére jellemző módon – a vallási szokások megváltoztatása céljából a keresztény világi hatóság támogatását kérte egy általa kinevezendő zsidó synodus összehívására.⁵⁷

A korabeli populáris zsidó szokások ellenében megjelenő *mászki* attitűd Löw Lipót hagyományértelmezésében is feltűnt. 1839-ben a Talmud előírásait az általa javasolt Accomodationsrichtung jegyében „rabbinikus tekintélyek égisze alatt különféle módosítások által a jelenlegi viszonyokhoz illeszteni” javasolta, amelyben a helyes út meghatározója a „történeti kutatás” lett volna. Löw ekképp a jelen törekvéseiből kiindulva részlegesen felfüggesztette a generációkon átívelő vallási tekintélyek láncolatát, amelyre a

⁵³ Az unterlandi zsidóság, a galíciai gyökerű északkelet-magyarországi orthodox közösségek iránti intenzív érdeklődés viszonylag kései jelenségnek tekinthető, és a neológiai magyar társadalomból való kiszorulásával állt összefüggésben. TORONYI 2006. 50, 54, 56.

⁵⁴ DAXELMÜLLER 1987. 12-16., DAXELMÜLLER 1999. 139., VOIGT 1994. 19.

⁵⁵ DAXELMÜLLER 1999.136, 142-143.

⁵⁶ BERGER 2005. 133.

⁵⁷ KOMLÓS 1997. 16.

tradicionalitásra törekvő közösségek vallásosságukat alapozták. Az accomodatio Löw Lipót szerint ugyanis azáltal, „hogy visszatér a forrásokhoz, egy szabadabb kritikai kutatás számára tör utat. Máris sok lényeges újítást hozott a zsinagógába és az iskolába és így üdvösen hatott a zsidóság fejlődésére.”⁵⁸

Mind a fejlődés felvilágosult toposzának jegyében kifejtett társadalmi/ felekezeti tevékenységét tekintve, mind pedig azt a zsidó tudományos munkásságot nézve, amelyre a századfordulós *Wissenschaft des Judentums* a zsidó régiségek bűvárlataként tekintett vissza, Löw Lipótot egyaránt jellemezte az a történeti rekonstrukciói, amelyet – Harvey Hill szerint – a 19. századi felekezetek tanításukban vagy intézményi szerkezetükben a részleges reformok előmozdítására használtak.⁵⁹ A *Wissenschaft des Judentums* rabbinikus vonalán belül – a történelemben manifesztálódott zsidó tradíció természetét kutatva, az esszenciális judaizmust keresve – ennek jelentős képviselője Abraham Geiger volt. A történeti rekonstrukciós megközelítés a pusztán történeti megismerés problémáján túl a felemelkedő reformprogramot támogatta azáltal, hogy illusztrálta azt a számtalan utat, amelyen a zsidók a vallási életüket a különböző körülményekhez igazították, anélkül, hogy vallási tradícióhoz való hűségüket feláldozták volna.⁶⁰ Löw Lipót megfogalmazásában ennek a történeti rekonstrukciónak a magyarországi adaptációja tűnt fel: „időszerűnek tartjuk, hogy a talmudot (...) csodálói ellen is megvédjük és tudományos megtárgyaláshoz segítsük, aminőben az ókor más írásművei már régen részesülnek.”⁶¹ – írta Löw az emancipációt és a kongresszusi szakadást megelőzően szegedi zsidó tudományos folyóiratának, az általa indított és 1858-1867 között megjelentetett *Ben Chananja* hasábjain.

Löw Lipótnál a zsidó régiségek monografikus feldolgozásai is ebbe a történeti rekonstrukciós törekvésbe illeszkednek: *Die Graphischen Requisiten* (1870-71), *Die Lebensalter in der Jüdischen Literatur* (1875), valamint a tervezett harmadik kötetnek posztumusz megjelent töredékei: *Der Synagogale Ritus* (1884). *The Jewish Encyclopedia*, amelynek nemzetközi tanácsadó testületébe Löw Immánuel is tartozott, 1906-ban ugyanezt a vonatkozást emelte ki, amikor arra utalt, hogy Löw Lipót legjelentősebb zsidó régiség-tani tanulmányai és rezponzumai azzal a céllal íródtak, hogy a különböző intézmények fejlődését bizonyítsák és hogy a legtöbb esetben kimutassák az idegen szokások befolyását.⁶²

Löw Lipót főbb műveinek megjelenését követően Goldziher Ignác a *Magyar Zsidó Szemle* indulásakor, 1884-ben programként ugyanezt a geigeri történeti rekonstrukciót kérte számon a judaizmus magyarországi neológ megközelítésén. Az általa szorgalmazott bibliakritika határát – Szabolcsi Miksa fent említett nézetéhez hasonlóan, bár nem a közösség vallási élete, hanem az akadémiai tudományos kutatás felől szemlélve – a Tórában, azaz Mózes öt könyvében szabta meg.⁶³ Ez a választóvonal Zacharias Frankel megközelítéséig nyúlik vissza, aki különbséget tett a zsidó vallás „pozitív” magva és a *Szóbeli Tan* között. Az előbbi Frankel szerint kinyilatkoztatott, így nem vethető alá racionális kritikának, míg az utóbbi a történelem során alakult ki, ezért újraértelmezhető – de meg nem reformálható –, jelenségnek tekintette.⁶⁴

A két világháború között, a századfordulótól gyökeresen eltérő társadalmi közegben a korábbi csoportstratégiát megtartó neológ emlékezet a fenti diskurzust vitte tovább a magyarországi kongresszusi irányzat német zsidó vallásreformhoz viszonyított mérsékelt

⁵⁸ Löw, Leopold: Die Reform des Rabbinischen Ritus auf rabbinischem Standpunkte. In: Gesammelte Schriften, I. kötet, Szeged, 1889. 15-29. Idézi KOMLÓS 1997. 41-42.

⁵⁹ HILL 2007. 329.

⁶⁰ HILL 2007. 330.

⁶¹ Löw, Leopold: Die Pflege der talmudischen Alterthumskunde eine dringende Aufgabe unserer Zeit. Gründung eines wissenschaftlich talmudischen Vereines. Ben-Chananja 1865. nov. 22./ 839-847. Idézi KOMLÓS 1997. 42.

⁶² HANEMAN 1906. 192.

⁶³ GOLDZIHHER 1884. 89-91.

⁶⁴ YEDIDYA 2010. 88.

jellegét emelve ki. „Eltérően Geiger Ábrahámtól, aki a zsidó vallás tanaiból mindent ki akart küszöbölni, aminek racionális magyarázata nem adható, Löw [Lipót] minden zsidó szokást, melyet a vallásos érzés sugallt, szentnek és megtámadhatatlannak tartott, azonban a zsidóság élő testéből eltávolítandónak tartotta mindazt, amit az elnyomás beléje oltott. A gettót a zsidóság nem vallásos érzésből választotta, a gettó szokásai tehát nem is mondhatók zsidó tradicionális szokásoknak.”⁶⁵ – írta Frisch Ármin (1866-1948) rabbi, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület kulturatanácsosa 1926-ban.

*

Löw Lipót tudományos és felekezeti tevékenységét több visszautasított meghívás övezte: 1850-ben a pápai református teológia magántanári állására, 1850 és 52-ben a lemergi, 1856-ban a brünni, 1869-ben a bukaresti hitközség főrabbi székébe, 1871-ben a berlini Hochschule für die Wissenschaft des Judentums professzori, 1873-ban pedig a pesti Rabbiképző Intézet igazgatói állására.⁶⁶

Löw Immánuel tudatos továbbvivője volt az atyai tudományos hagyatékának. A szegedi piarista gimnáziumban tett érettségi vizsgáját követően a berlini Hochschule für die Wissenschaft des Judentums hallgatója lett, doktori fokozatot pedig orientalisztikai munkájával a lipcsei egyetemen szerzett.

Tudományos tevékenységét a *Wissenschaft* más jelentős európai tudós-rabbijaihoz hasonlóan hitközségi keretek között fejtette ki, bár a boroszlói Rabbiszeminárium és a jeruzsálemi Héber Egyetem egyaránt katedrával várta, és a bécsi zsidóság 1911-ben főrabbinak hívta meg.⁶⁷ Munkásságának keretét így Szeged városa és a *Wissenschaft des Judentums* intézményi háttere adta.

Löw Immánuel nem csak hitközsége vallási, kulturális és társadalmi életében játszott meghatározó szerepet, hanem a szegedi középrétegek kultúraalakító törekvéseiben is részt vett. Az 1892. október 11-én alakult Dugonics Társaságban, amely célul az Alföldön Szeged központtal a nemzeti közművelődés terjesztését tűzte ki, Löw Immánuel a tudományművelési osztály rendes és az igazgatótanács választott tagjaként tevékenykedett.⁶⁸ A szegedi izraelita neológ hitközség, kisebb részt pedig a szabadkai neológ izraelita hitközség, tagjai közül többen megtalálhatóak a Társaság rendes-, alapító és pártoló tagságában. Bár a Társaság Évkönyvei rendszeresen hírt adtak – más rendes tagokhoz hasonlóan – Löw Immánuel megjelent könyveiről, a századforduló társasági felolvasóülésein csupán 1895-ben a Millennium jegyében szerepelt Idegenek, honosítottak és bennszülöttek címet viselő nyelvtudományi tanulmányával.⁶⁹ Az általa művelt *Wissenschaft* rabbinikus vonala elsősorban a neológ középrétegek belső ügye volt, egy felekezeten belüli, irányzati közösségi emlékezetet jelenítve meg. Orientalisztikai és filológiai munkássága pedig a nyugatabbra eső német nyelvterület akadémiai érdeklődéséhez kötődött. A már említett *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* és a *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde* mellett szintén publikált a *Magyar Zsidó Szemle*, az *Orientalistische Literaturzeitung*, a *Revue des Etudes Juives*, a *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, a *Zeitschrift für Assyriologie*, a *Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft*, a *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft*, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, a *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete*,

⁶⁵ FRISCH 1926. 180-181.

⁶⁶ HAJDÚ 1994. 1242.

⁶⁷ HAJDÚ 1994. 1241., SCHEIBER 1994. 81.

⁶⁸ BÉKEFI 1894. VII.

⁶⁹ BÉKEFI 1896. XV.

Zeitschrift für hebräische Bibliographie, a Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft című folyóiratokban.⁷⁰

A történeti rekonstrukciót a *mászki* reform szolgálatába állító Abraham Geiger posztumusz kiadott munkáinak négy kötete (1875-1876) Löw Immánuel jegyzeteivel jelent meg Berlinben, amelyet követően a visszavonultan élő agg Leopold Zunz is fogadta az ifjú szegedi főrabbit.⁷¹ Több kézikönyv, lexikon és enciklopédia címszavainak írója és korrigálója volt. Írásai pedig a Wissenschaft főbb nemzetközi képviselőinek köszöntő és emlékköteteiben is megtalálhatóak.⁷² Löw Immánuel munkásságának fő vonalát mégsem a folklór képezi, habár legtöbb munkája külön tematikus egységben foglalkozik a folklorisztikus vonatkozásokkal is.

Nemzetközi hírét az orientalisztika keretében kifejtett kultur- és vallástörténeti munkássága alapozta meg. Az atyai előkép ennek során találkozott a *Wissenschaft* berlini kortárs törekvéseivel és a német akadémiai tudományosság orientalisztikai problémalátásával, amelyet Löw esetében lipcsei tanára, Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888) képviselt. A bibliai irodalom reáliáinak kutatására Fleischer bízta Löwöt.⁷³ A későbbi enciklopédiák által Löw úttörő tudományos eredményeként kiemelt filológiai és vallástörténeti kutatások⁷⁴ előzményei a 18. század közepére nyúlnak vissza. A lipcsei orientalisztika-oktatásban Fleischer előde, a német evangélikus teológus és orientalista, Ernst Friedrich Karl Rosenmüller (1768-1835), Magyarországon pedig Haynald Lajos (1816-1891) kalocsai érsek foglalkozott a téma részterületeivel. Az utóbbi Scheiber Sándor szerint erkölcsileg is támogatta a fiatal Löw ilyen irányú törekvéseit.⁷⁵ Ezeket a munkákat szerteágazó problémalátás és sokoldalú megközelítés jellemezte, amelynek köszönhetően természettudományos érdeklődésre is igényt tarthattak.⁷⁶

A reáliákról íródott munkák visszatérő alfejezetekként foglalkoztak a folklórral, összességükben mégsem folklorisztikus feldolgozásoknak szánta őket Löw Immánuel. A kötetben közölt írások hasonlóan ítélandók meg. Nem mások, mint átfogó, művelődéstörténeti/ vallástörténeti írások, amelyek bár rendelkeznek külön folklór fejezettel, és számos folklorisztikus adatot közölnek, a folklorisztika alá mégis az utókor, s a tudománytörténet sorolta be őket. Ezt a kérdést az írások funkciója, közege és felépítése világíthatja meg.

⁷⁰ FRENKEL 1934. 236-238., PESSEN 1987. Joel Berger Frenkel Jenőre tévesen hivatkozva 1880-tól Löw Immánuel a Zeitschrift der Ethnologie munkatársának is tekinti. BERGER 2005. 129-130., Scheiber Sándor ugyanezt 1880-ra teszi a 386. tétellel záruló frenkeli Löw-bibliográfia 407. tételére hivatkozva. SCHEIBER 1996a. 347.

⁷¹ FRENKEL 1934. 238., vö. SCHEIBER 1994. 80.

⁷² 1900-ban Kaufmann Dávid boroszlói emlékkönyvében, 1903-ban a neo-orthodox Abraham Berliner (1833-1915) berlini köszöntőkötetében, 1906-ban Theodor Nöldeke (1836-1930) gießeni köszöntőkötetében, 1909-ben Alexander Harkavy (1863-1939) szentpétervári köszöntőkötetében, 1911-ben a Zeitschrift für Assyriologie Goldziher Ignácot köszöntő számában és Israel Lewy (1841-1917) boroszlói köszöntőkötetében, 1912-ben Hermann Cohen (1842-1918) berlini köszöntőkötetében, 1914-ben a neo-orthodox David Hoffmann berlini köszöntőkötetében, 1915-ben a Zeitschrift für Assyriologie Moritz Gudemant (1835-1918) 80. születésnapján köszöntő számában, 1916-ban Adolf Aryeh Schwarz (1846-1931) bécsi köszöntőkötetében, 1919-ben az Orientalistische Literaturzeitung Friedrich Carl Andraeast (1846-1930) köszöntő számában, 1923-ban David Jacob Simonsen (1853-1932) koppenhágai köszöntőkötetében, 1926-ban a *Revue des Etudes Juives* Israel Lévinek (1856-1939) szentelt számában, valamint 1933-ban a cionista Hirsch Perez Chajes (1876-1927) bécsi emlékkönyvében. FRENKEL 1934.

⁷³ SCHEIBER 1994. 83.

⁷⁴ SCHEIBER 1996b. 443., N.N. 2001. 269.

⁷⁵ SCHEIBER 1994. 83.

⁷⁶ FRENKEL 1934., VARGA-PAPI 2002. 45.

Löw Immanuel – Scheiber Sándor által gondozott és önálló kötetben kiadott – írásai elsősorban a neológ középrétegeknek szóltak,⁷⁷ ugyanakkor az új zsidó tudományosság keretében megfogalmazott felvetései nem csupán a tudatosan modernizáló zsidó középrétegek kultúráról és vallásról kialakított ethoszát jellemezték. Mindez ugyanis egy olyan modern európai önképbe illeszkedett, amely az egyetemes emberiségre kivetített unilineáris fejlődés mentén felrajzolt saját történetét az antikvitásban gyökerezett, s ezen kulturális fejlődés csúcának önmagát tekintette. Ennek az önképnek a megalkotásában pedig jelentős szerepet játszottak a természeti népek, Európa perifériális területei, a nem- vagy látszat-keresztény szociokulturális jelenségek, hitek, gyakorlatok és az európai történelem korábbi időszakai iránti érdeklődés, valamint a folyamatosan bővülő orientalisztikai ismeretek is.⁷⁸

A Wissenschaft des Judentums azon törekvését, hogy a modern európai önképbe való illeszkedés lehetőségét teremtsen meg, érzékelt a kelet-európai tradicionalitásra törekvő zsidóság is. Kritikáját mégis viszonylag későn fogalmazódott meg. Az orthodoxia értékei felől rajzolta meg az új zsidó tudományosság képét azzal a céllal, hogy e téren is megerősítse a tudatosan modernizáló zsidóság emlékezetétől és vallásgyakorlatától való elhatárolódását. A 20. század elején a litvániai *mitnagdim* körökből a kovnoi Jacob Lifschits rabbi olyan tudósokként tekintett az új zsidó tudományosság művelőire, akik letértek az atyák tőretlen – a korai nemzedékektől a jelenig ívelő – ösvényéről, elvágták magukat az atyák hagyományától, a judaizmust pedig a halott ókori kultúrák sorába illesztették, önmaguk igazolása végett.⁷⁹

Löw Immanuelnek az antikvitástól a modern kor jelenéig húzódó tematikus feldolgozásai a századforduló nyugat-európai önképének keretében párhuzamba állíthatók a vallástörténet klasszikusainak problémafelvetéseivel. Az eltérés az ezekre adott válaszokban keresendő. A különböző korok és kultúrák rítusait és mítoszait pozitivista történeti ívbe illesztő szobatudós, James George Frazer (1854-1941) ugyanúgy történeti forrásként nyúlt az antikvitásba ágyazott Szentíráshoz a – folklorisztikusnak minősíthető – tylori survival-öket keresve *Folklore in the Old Testament* (1918) című három kötetes művében,⁸⁰ mint az Ó- és Újtestamentum bibliai folklórját kutató, Pierre Saintyves álnéven publikáló francia folklorista, Émile Nourry (1870-1935) *Essais de folklore biblique: magie, mythes et miracles dans l'Ancien et le Nouveau Testament* (1922) című könyvében. Az orientalisztikai kutatások keretében szintén helyet kapott az antikvitás Keletének folklórja. Olyan – Löw által is ismert és idézett – kutatók említendők itt, mint François C. Lenormant (1837-1883) francia asszirológus és archeológus, aki a kaldeus mágiával és jóslással foglalkozott (*Die Magie und Wahrsagekunst der Chaldäer*, 1878), vagy a Hódmezővásárhelyre települt ausztriai születésű *mászki*, Moses Brück (1812-1849), akinek a farizeus népszokásokról és rítusokról írott munkája (*Pharisäische Volkssitten und Ritualien*, 1840). Utóbb a *geigeri Wissenschaft* keretében a zsidó szokások és gyakorlatok kutatóinak kedvelt és gyakran kritizált irodalmává vált.

Löw Immanuelnek – a Scheiber gondozta kötetben közreadott írásaiban – a hivatkozott folkloristák és antropológusok sorában Felix Liebrecht (1812-1890), Karl Friedrich Adolf Wuttke (1819–1870), Richard André (1835-), Kristoffer Nyrop (1858-1931) és Theodor Waitz (1821-1864) mellett az elemi és a népgondolatok elméletét megalkotó Adolf Bastiannal (1826-1905) és a klasszikus brit evolucionizmus meghatározó alakjával, a lélekképzet és a

⁷⁷ Toronyi Zsuzsanna hasonló tendenciát mutatott ki 1932-től a budapesti Zsidó Múzeum esetében, amely a rituális-kulturális törésvonal mentén, a rituális használatból kivont, kulturális síkra áthelyeződött szertartási tárgyak szemlélését a Tóra-olvasás napjain, valamint szombaton és az engesztelőnap böjt során kvázivallásos cselekedetként tette lehetővé a neológ hívek számára. TORONYI 2006. 54-55. A bemutatott eset számos vonásában hasonlít Arnold Eisen által felvetett – kompenzációs kvázivallási cselekedetként felfogott modern zsidó nosztalgia kérdéséhez. EISEN 1997. 1-20.

⁷⁸ ANTONEN 2005. 28-30.

⁷⁹ YEDIDYA 2010. 72.

⁸⁰ SIMON 2003. 368.

vallás eredetét kutató Erward Burnett Tylorral (1832-1917) is találkozhatunk. A magyar néprajz korabeli emblematikus alakjai közül pedig Herman Ottó említendő. Löw közreadott tanulmányai ugyanúgy tájékozottságát tükrözik az orosz néprajz terén, mint az Ethnographia hasábjain megjelent írások tekintetében. Löw jól ismerte a szegedi folklorista pap, Kálmány Lajos (1852-1919) által kutatott Szeged népeletét is. Kálmányt Löwhöz a Bálint–Scheiber levelezéshez hasonló szakmai és baráti kapcsolat is fűzte. A *Wissenschaft* Löwök által képviselt sajátos rabbinikus szemléletét elsősorban a fenti szerzők beépítési módja, műveik használata világítja meg.

A Scheiber által közreadott tanulmányokban – ahogyan az a Grimm-testvérek esetében már Löw Lipót *Lebensalterében* is tapasztalható volt – a fenti tudósok munkái elsősorban forrásokként jelentek meg. Löw Immanuel adatként értékelhető tényszerű megállapításait emelte ki, s használta fel. A *Wissenschaft* történeti rekonstrukciója felől ez érthető is, hiszen a különböző – mára már tudománytörténété vált – antropológiai és folklorisztikai elméletek összeegyeztethetetlenek lettek volna a *Wissenschaft* rabbinikus vonalának céljaival, sőt univerzalista szekuláris koncepcióikkal szétfeszítették volna annak modern vallási kereteit. A kortárs tudományosság eredményeinek adaptálása és a keletkezett tanulmányok rendeltetése a konkrét társadalmi térben létrejött narratív vonatkozásuk felől ragadható meg, azaz afelől, hogy hogyan alkotta meg szövegeit az atyai előképre és a kortárs modern európai tudományosságra támaszkodó Löw Immanuel.

A scheiberi szövegekre visszanyúló tudománytörténeti áttekintések Löw tanulmányainak tematikus egységeit emelik ki. Jóval beszédesebb ennél az az értelmezési tőke, amelyre Löw írásai támaszkodtak. Löw Immanuel a Scheiber által közreadott írásaiban azonos motívumokat vezet végig a történeti/ tematikus sorba rendezett szövegeken. Ezek a korabeli folklorisztika vagy a zsidó tudományosság többé-kevésbé feldolgozott témái voltak. Löw ebbe a tudománytörténeti keretbe ágyazódva írta meg tematikus történeti íveit úgy, ahogyan a századforduló magyarországi tudatosan modernizáló zsidósága a múltjára tekintett vissza. Kiindulási pontja a Szentírás, s az azt értelmező Talmud korának irodalma volt. A Tóra kezelését ebben a kontextusban a fent említett – Szabolcsi Miksa és Goldziher Ignác által is vallott – tudatosan modernizáló attitűd jellemezte. A judaizmus ezt követő kanonizált irodalma viszont – vallási vonatkozásait ugyan el nem vitatva – már az antikvitás kontextusába ágyazódott, és kultúrtörténeti jelentőséget nyert. Löw ennek során ókori képzeteket foglalt össze pozitívista módon. A rabbinikus tudás mellett így kaptak helyet az orientalisztikai ismeretek és a modern zsidó történetírás addigi eredményei. A szövegeket tekintve így váltak forrássá a judaizmuson belüli nem kanonizált párhuzamos értelmező irodalmak, a judaizmuson kívüli apokrif iratok, a görög és római források, a keresztény szövegek és szent hagyomány, a bibliai népekről alkotott modern tudásanyag, valamint a természeti népek szokásai. Az antik források és a keresztény hagyományok a modern Európa önképében értelmezendők. Az antikvitás – a *Wissenschaft* más képviselőihez hasonlóan – az az időszak Löwnél, amelyen keresztül a judaizmus hagyománya – a görög, római és keresztény hagyományokra építő – modern nyugati emlékezet részévé válhat. A tudatosan modernizáló zsidó csoportok általános jelenségeként – a nosztalgia „*modern zsidó micvájaként*” – erre Arnold Eisen (1951-) is rámutat.⁸¹

A *Wissenschaft* történeti rekonstrukciója gyakran állt a judaizmust taglaló modern keresztény értelmezések ellenében megfogalmazott apologetika szolgálatában.⁸² Löw esetében viszont a keresztény források használata a párhuzamosság felmutatásával elsősorban a zsidó hagyomány európai elhelyezését, a századforduló közép- és kelet-európai illeszkedését számára a modern igényekhez igazodott judaizmus európai emlékezetbe történő integrálását segítette.

⁸¹ EISEN 1997. 1-20, 156-187.

⁸² HILL 2007. 330-331.

Az integráció viszont több szinten zajlott különböző aspektusokat emelve ki. A kultúrtörténeti / vallástörténeti ívben így kapott helyet a nyugatközpontú világirodalom és a Löwök életében formálódott magyar nemzeti irodalom is. Az előbbi révén az európai polgárság általános műveltségében való részesedést, az utóbbi által pedig a nemzeti műveltség birtoklását és a modern magyar nemzethez tartozást mutatták fel. A középkori héber költészettől a Löwök által írt héber verseken át a kelet-európai cionizmus új nemzeti költőiig felsorakoztatott héber irodalom szintén ennek a modern zsidó önképnek volt része. A Löw Immanuel által művelt *Wissenschafton* belül ekképp kaphatott helyet Goethe és Herder mellett Franz Grillparzer (1791-1872), Ernst Theodor Echtermeyer (1805-1844), Franz Rosenzweig és Hayim Nahman Bialik (1873-1934) is.

Az urbanizálódó, életformaváltáson áteső tudatosan modernizáló zsidóság gyakorlatból kiszorult hagyományainak új értelmezési keretét pedig a folklór biztosította, a természeti népek szokásait és a keresztény környezet népeletét is felölelve. Ennek során Löwnél – az értelmezés neológ vallási hagyományok szabta kereteit megtartva elsősorban – a párhuzamba állítás dominált. A folklór Löw Immanuel tanulmányaiban – Max Grunwald vagy Heller Bernát (1871-1943) megközelítésétől eltérően – nem az akadémia szövegfolklorisztika kategóriái között nyerte el értelmét, hanem a korábbi korok lokális gyakorlataiból került ki, szelektív módon. A *minhág* folklórként való értelmezésének – fentebb már említett – grunwaldi elve⁸³ így nem az akadémiai tudományossághoz való közeledést szolgálta, hanem a csoport emlékezetében tartott meg olyan hagyományokat, amelyek Löw korában már magától érthetőségüket veszítették, még ha részben tovább is életek lokális gyakorlatokként. A természeti népek szokásainak felmutatása pedig inkább a tudatosan modernizáló zsidóság univerzalista erkölcsi missziója felől szemlélhető emberiségképben helyezendő el, mintsem a kor tudományosságának fejlődéséről vallott íveiben.

A városi rutinok szintén részét képezték a tudatosan modernizáló zsidóság életvilágának. Ágai Adolf (1836-1916) humorra, az osztrák újságíró és drámakritikus, Paul von Schönthan (1853-1905) írásai vagy Karl Adolf Schmid (1804-1887) pedagógiai újításai ekképp válhattak az egyes tanulmányok értelmezési tőkéjévé.

A Scheiber által közölt tanulmányok egyúttal a korabeli orientalisztikai és zsidó vallástörténeti ismeretek tematikus összegzései is. A magyar néprajz területén is tevékenykedő Goldziher Ignác és Krauss Sámuel mellett a német Ernst Friedrich Karl Rosenmüller, Friedrich Spiegel (1820-1905), Theodor Nöldeke (1836-1930), François C. Lenormant francia asszirológus és archeológus munkásságára támaszkodott, a *Wissenschaft* művelői közül pedig Kaufmann Dávid mellett Leopold Zunz, Abraham Geiger, Heinrich Graetz, zsidó történész, David Cassel (1818-1893), a zsidó irodalom kutatója, Solomon Buber (1827–1906), a középkori zsidó kéziratok egyik első kritikai kiadója, Solomon Gandz (1884-1954) orientalista rabbi, Max Grünbaum (1817-1898) jiddis filológus, a zsidó folklór kutatója, Aron Ackermann (1867-1912), a zsidó liturgikus zene történésze, Esriel Hildesheimer neo-orthodox rabbi, a vallásos egzisztencializmust képviselő Leo Baeck (1873-1956) rabbi, a judaizmus történetét kutató Moritz Güdemann (1835-1918) bécsi főrabbi, a Szentföldre vonatkozó vallástörvényi kérdéseket kutató fehér-oroszországi születésű Jehiel Michel Tykocinsky (1872-1955) rabbi és a judaista August Wünsche (1839-1913) említhető, a magyarországi születésűek, illetve részben itt tevékenykedők közül pedig Moses Brück mellett Alexander Kohut (1842-1894), Bacher Vilmos (1850-1913), Grünhut Lázár (1850-?) és Arthur Marmorstein (1882-1946). Az európai történeti önkép felől a modern zsidó tudományosság értelmezési tőkéjében olyan személyek munkássága is helyet kapott, mint a reneszánszt és az antikvitást kutató svájci művészet- és kultúrtörténész Carl Jacob Christoph Burckhardté (1818-1897) vagy a német egyházjogász Emil Albert Friedbergé (1837-1910).

⁸³ Vö. DAXELMÜLLER 1999. 139.

Löw Immánuel – a bibliai irodalom reáliáinak kutatásához hasonlóan – a közölt tanulmányok esetében is támaszkodott korának természettudományos és orvosi ismereteire, s közölte azokat a vallás felől megfogalmazott kultúrtörténeti keretbe illeszkedően.

Löw Immánuel tanulmányai – a modern európai önkép keretében – egyúttal szintézisét is képezik a korszak judaizmus kultúrtörténetére vonatkozó tudásanyagának. Céljukat és a tudatosan modernizáló zsidó közösségek emlékezetét tekintve ugyanakkor az integráció szövegei is. A recipiált felekezetté vált izraelita vallású emancipált középrétegek társadalmi integrálódásának időszakából egy olyan időszakba vezetnek át, amelyben már csupán az integráció belső neológ diskurzusa maradt meg, az a társadalmi közeg pedig, amelybe ágyazódott, gyökeres változáson ment keresztül.

Ezek a szövegek így a neológ integrációs törekvések tudatos reprezentációiként is megragadhatóak. A köszöntőkötetek és emlékkönyvek pusztá anyagiságán túl itt elsősorban az emlékezet tárgyi megjelenítéseire és a közösségi események jelentéssel felruházott gesztusaira kell gondolni. A közölt tanulmányokat, mind eredeti megjelenésüket, mind pedig tárgyukat illetően átjárja ez a két aspektus. A csók első, magyar nyelvű változata esküvői ajándékként íródott. Az ujjak Kaufmann Dávid értekezéről értekező, előképként szolgáló monografikus feldolgozásának apropóján a Rabbiképző Intézet elhunyt professzorának emléke előtti tisztelgés volt. A könnyek sorai Hirsch Perez Chajes bécsi kortárs rabbit és cionista tudóst gyászolták. A Ha-'Iddanában megjelenő történeti rekonstrukció pedig a jelen gyakorlatát volt hivatott igazolni – a gyakori *orthodox* vádakra megfogalmazott apologetikától sem mentesen.

Löw Immánuel tudományos tevékenységének legbeszédesebb tárgyi megnyilvánulása mégis a szegedi újszínagóga lett. A korabeli zsidó néprajzi szemléletnek megfelelően, amelyben az adatközlő és a kutató személye gyakran összeforrt, valamint a zsidóság képzőművészeti értékeit felmutatni kívánó törekvések jegyében vált Löw munkája – a zsinagóga ablakainak szimbolikája – a jelen folklórjává. A folklór alatt ez esetben közösségi emlékezet értendő, a szegedi zsidó polgárság kulturális emlékezetének tárgyasulása, amelyet jelképekbe a tudós rabbi-ideált megtestesítő Löw Immánuel öntött.

Löw Immánuelnek a *Wissenschaft des Judentums* keretében kifejtett tevékenysége tudományos hagyatékként a Szentföldön – gyökeresen más társadalmi közegben, a vészkorszak után – a modern nemzetállami keretek között kibontakozó tudományosságban hasznosult. Áll ez elsősorban a zsidó irodalom reáliáinak terén végzett kutatásaira.⁸⁴ A kötetben közreadott folklorisztikus írások viszont, egyrészt Löw Immánuel korának zsidó tudományosságában, másrészt a szövegeket gondozó Scheiber Sándor kora felől szemlélendők. A mai zsidó nemzeti tudományosság ugyanis más szociokulturális közegben – Löw munkásságával párhuzamosan és a Wissenschafttal szembehelyezkedő keretek között – szerveződött.

A zsidó tudományosság jelentősebb központjaiban számon tartották az agg Löw Immánuel munkásságát. 80. születésnapján a *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums* hasábjain Chanoch Albecktől (1890-1972) Abraham Yaariig (1899-1966) a zsidó tudományosság elitje méltatta a zsidó nyelv és kultúrtörténet szegedi kutatóját. A jeruzsálemi Héber Egyetemen pedig Löw tanítványai és követői felolvasóüléssel ünnepelték. Az írásaikat később a *Haaretz* című lap mellékletként jelentette meg.⁸⁵

Löw Immánuel Scheiber által közölt folklorisztikus írásai viszont egy adott korszak érdeklődésének tükrében szemlélendők, amelyben gyakran párhuzamok, azonos problémafelvetések is megfigyelhetők a tudatosan modernizáló zsidóságon belül. A csók kérdését 1911-ben August Wünsche, 1912-ben Arthur Marmorstein dolgozta fel. A magyar néprajzban pedig – tőlük és Löw 1882-ben nyomtatásban megjelent magyar nyelvű kéziratától

⁸⁴ SCHEIBER 1994. 77.

⁸⁵ BERGER 2005. 128.

függetlenül – 1928-ban Solymossy Sándor (1864-1945) írta meg. Az érzékek kérdését Kaufmann Dávid 1884-es monografikus feldolgozása járta körül. Kohlbach Bertalan 1912-ben a tűz és a fény szerepéről írt. A könnyek témáját pedig a magyar néprajzban Solymossy is felvetette 1917-ben.⁸⁶

Lőw folklórtanulmányokként közreadott írásainak utóélete Scheiber Sándor munkássága felől szemlélendő. Az ifjú Scheiber a két világháború között vált a Magyar Néprajzi Társaság tagjává. Scheiber munkássága egyrészt a 19. század végének zsidó önreprezentációját vitte tovább a folklór és a tárgyiasult hagyomány terén, másrészt egy minden tekintetben megváltozott közegben közelítette a *Wissenschaft* rabbinikus vonalának hagyományértelmezését a néprajz kereteihez.⁸⁷ Ez nem tekinthető kanonizációs folyamatnak, nem rajzolható fel egyetlen ún. „magyar zsidó néprajzi” fejlődési ív részeként. A zsidó folklórkutatás közege és kontextusa ugyanis több ízben is megváltozott. A tanulmányok egységben kezelése, „önálló folklorisztikus munkákként” történő besorolása konkrét szituációhoz és korszakhoz kötődik. Scheiber Sándor 1945-ben „Lőw Immánuel tiszteletében”⁸⁸ találkozott Bálint Sándorral (1904-1980), aki A szögedi nemzetben⁸⁹ Scheiber és Heller Bernát mellett Lőw vallási folklórjára is támaszkodott. A találkozásból születő szakmai kapcsolat és az 1949-ben megkezdett magántanári habilitációja a szegedi néprajzi tanszékhez kötötte. Lőw Immánuel szóban forgó írásaira „önállóan megjelent néprajzi tanulmányokként” először 1947-ben a Szegedi Városházán tartott Lőw-emlékünnepeleken tekintett Scheiber Sándor, amikor a négy éve elhunyt Lőw Immánuel néprajzi munkásságát méltatta és rendszerezte.⁹⁰ A Scheiber által szerkesztett Lőw-életrajz ugyanabban az évben jelent meg, amelyet a Tiszatájban 1948-ban Bálint Sándor mutatott be, s megjegyezte: „Sajnálatos tudományos közviszonyaink miatt Lőw szellemi hatása nálunk még nem eleven. Hiányzik komoly igényű életrajza is. Nehéz műveihez hozzájutnunk.”⁹¹

Lőw Immánuel „önálló néprajzi tanulmányai” csak 1975-ben jelentek meg zsidó folklórtanulmányokat közlő tematikus kötetként Scheiber Sándor gondozásában Hildesheim – New York helymegjelöléssel. Amíg külföldön ezek az írások a német nyelvi közegben született zsidó néprajz előzményeibe illeszkedtek, addig Magyarország felől nézve a német nyelvű kiadás egy-két évtizeddel előzte meg azt az időszakot, amelyben a zsidó hagyományok századfordulós vizsgálatát a recens néprajzi kategóriákhoz igazító kísérlet feltűnt.⁹²

A kulturális antropológia módszereitől áthatott mai néprajz számára e szövegeknek a fentiek tükrében két olvasata válik jelentőssé: a tudománytörténeti és a történeti antropológiai. A tudománytörténetet tekintve a két Lőw-generáció – a *Wissenschaft* magyarországi vonatkozású írásaihoz hasonlóan – a Herrmann Antal-i értelemben vett Magyarországi néprajzi érdeklődés sajátos, a kultúrakutatás mai módszereivel nagyjából még feltárássra váró vetületét adja. A történeti antropológiai vagy mentalitástörténeti forrásként való kezelésük jelentősége pedig abban rejlik, hogy a századfordulós polgárság egyik csoportkultúrájának világába, polgári éthoszába enged betekintést olyan szövegolvasatok és narratívumok felől, amelyeket önképük megfogalmazása céljából alkottak meg.

Scheiber egy megváltozott társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális környezetben vált Lőw tudományos hagyatékának gondozójává. Ő maga is abban a polgári éthoszbán

⁸⁶ SCHEIBER 1996a. 356.

⁸⁷ Scheiber a *Wissenschaft* keretén belül több szerző és a *Revue des Etudes Juives* című folyóirat esetében tematizálta utólagosan a zsidó folklórt. Lőw Immánuel mellett Heller Bernát és Pfeiffer Izsák (1884-1945) munkásságában, a zsidó tudományosságán kívül Kiss Józsefnél (1843-1921), Ágai Adolfnál, Ujvári Péternél (1869-1931) és Kaczér Illésnél (1884-1980). SCHEIBER 1996a.

⁸⁸ BÁLINT 1982. 824.

⁸⁹ BÁLINT 1980.

⁹⁰ SCHEIBER 1996a. 347.

⁹¹ BÁLINT 1981. 216.

⁹² Vö. PALÁDI-KOVÁCS 1990. 9., BERÉNYI 2005. 21-25.

gyökerezett, amelyet a hagyatékban található írások képviseltek, s amelyet a 20. század első felében több részről is értek kihívások. Scheiber a megváltozott közegben – nem feledkezve meg szellemi elődeiről – nem pusztán szövegeket hagyományozott át a kései utókorra, hanem azokat a polgári mintákat, értékeket és világlátást is, amelyek áthatják Löw Immanuel írásait.

Gleszer Norbert – Zima András

Irodalom

- ANTTONEN, Pertti J.: *Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship*. Finnish Literature Society, Helsinki, 2005.
- BALASSA József: A magyar zsidóság néprajzi felvétele. In: *IMIT Évkönyv 1899.* /15-21./
- BALASSA József: A magyar zsidóság néprajza. In: *Magyar Zsidó Szemle 1900.* /8-10./
- BÁLINT Sándor: Löw Immánuel emlékezete. In: *Uő.: A hagyomány szolgálatában* Összegyűjtött dolgozatok. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. /215-217./
- BÁLINT Sándor: *A Szögedi nemzet* A szegedi nagytáj népelete Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79. 2. Szeged, 1980.
- BÁLINT B. András: A Vigilia beszélgetése Scheiber Sándorral. In: *Vigilia 47. évf. 11. sz.* 1982. november /823-827./
- BERÉNYI Marianna: A zsidó népelet magyarországi kutatásáról. In: *Néprajzi Látóhatár XIV. évf. 3-4. sz.* 2005. /11-32./
- BERGER, Joel: Zum Gedenken an rabbiner Immanuel Löw (1854-1944) In: *Aschkenas 15. J., H. 1.,* 2005. /127-134./
- BÉKEFI Antal: Titkári jelentés – 1892/93. In: *A Dugonics-Társaság Könyvei. Évkönyv 1893.* Dugonics-Társaság Kiadása, Szeged, 1895. /V-XII./
- BÉKEFI Antal: Titkári jelentés – 1894/95. In: *A Dugonics-Társaság Könyvei. Évkönyv 1895.* Harmadik kötet. Dugonics-Társaság Kiadása, Szeged, 1896. /XI-XVIII./
- DAXELMÜLLER, Christoph: Die deutschsprachige Volkskunde und die Juden. Zur Geschichte und den Folgen einer kulturellen Ausklammerung. In: *Zeitschrift für Volkskunde 83. J., I. H.,* 1987. /1-20./
- DAXELMÜLLER, Christoph: Hundert Jahre jüdische Volkskunde – Dr. Max (Meir)Grunwald und die „Gesellschaft für die jüdische Volkskunde” In: *Aschenas 9. J., I. H.,* 1999. /133-143.
- DUBIN, Lois C.: Enlightenment and emancipation, in: *Modern Judaism. An Oxford Guide.* Edited by Nicholas de Lange & Miri Freud-Kandel. Oxford: Oxford University Press, Oxford, 2005. 29-41.
- EISEN, Arnold M.: *Rethinking Modern Judaism. Ritual, Commandment, Community.* The University of Chicago Press, Chicago & London, 1997.
- ELLENSON, David: *After Emancipation Jewish Religious Responses to Modernity.* Hebrew Union College Press, Cincinnati, 2004.
- FENTON, Alexander: A néprajzi (etnológiai) kutatás szakaszai Nagy-Britanniában – különös tekintettel Skóciára. In: *Ethnographia XXX.* 1989. /52-67./
- FRENKEL, Eugen: Bibliographie der Schriften Immanuel Löws. In: *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums Jahrg. 78. 1934. Heft 1.,* /236-255./
- FRIED István: Magyarország nemzetiségei a korai magyar folklórgondolkodásban. In: *Ethnographia XXX.* 1989. /155-175./
- FRISCH Ármin, dr.: Tanulmány Löw Lipótról. In: *Jubileumi Emlékkönyv Dr. Blau Lajos a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatójának hatvanötödik születésnapjára és negyvenéves írói jubileuma alkalmából.* Kiadták dr. Hevesi Simon – dr. Klein Miksa – dr. Friedman Dénes, Budapest, 1926. /177-182./
- GANTNER Brigitta Eszter: Orthodoxia és a magyar-zsidó történetírás. In: Schwietzer József (főszerk.): „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket” Tanulmányok a zsidó történetírásról. Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, Budapest, 2005. /120-133./
- GLESZER Norbert – ZIMA András: Ráció és vallás. Hagyományracionalizálás és tradicionalításra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. In: *Korunk III. évf. 7. sz.* (2009. július) /89-96./
- GOLDZIHNER Ignáz: A bibliai tudomány és a modern vallásos élet. In: *Magyar Zsidó Szemle I. évf. 2. sz.* 1884. /89-97./
- GRUNWALD, Max: Einleitung. In: *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde Jahrg. 1898. Heft 1.,* /3-15./
- GRUNWALD, Max: Anzeigen. In: *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde Jahrg. 1898a. Heft 1.,* /1./
- GRUNWALD, Max: Einleitung. In: *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde Jahrg. 1898b. Heft 1.,* /3-15./

- HAJDÚ Mihály: Löw Immanuel, Löw Lipót In: Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon* 2. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. /1241-1242./
- HANEMAN, Frederick T.: Löw, Leopold In: *The Jewish Encyclopedia*. Funk and Wagnalls Company, New York – London, 1906. /192-193./
- HASAN-ROKEM, Galit: Jewish folklore and ethnography In: Martin Goodman (ed.): *The Oxford Handbook of Jewish Studies*. Oxford University Press, New York, [2002], 2005. /956-973./
- HERRMANN Antal: Titkári jelentés. In: *Ethnographia* I. 1890. /9-19./
- HERZBERG-FRÄNKEL Leó: Galícia népélete – A zsidók. (Fordította: Katona Lajos) In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Galícia kötet*, XVI. kötet. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest, 1898. /476-501./
- HILL, Harvey: The Science of Reform: Abraham Geiger and the Wissenschaft des Judentum. In: *Modern Judaism Volume 27, Number 3*, October 2007 /329-349./
- HYMAN, Paula E.: Traditionism and Village Jews in 19th-Century Western and Central Europe: Local Persistence and Urban Nostalgia. In: Jack Wertheimer (ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem. 1993. /191-201./
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara: *Desitnation Culture*. Turism, Museums and Heritage. University of California Press, Berkely, Los Angeles, London, 1998.
- KOHLBACH Bertalan: Zsidó Múzeum. In: *IMIT Évkönyv 1911*. /51-59./
- KOHLBACH Bertalan: *A zsidó néprajzról*. Magyar Zsidó Tudományok 4. kötet, szerkesztő: Oláh János, Gabbiano Print, Budapest, 2007.
- KONRÁD, Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. In: *Századok* 2005/6. /1335–1369./
- KOMLÓS Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. kötet. A Magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Múlt és Jövő Könyvek. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1997.
- KÓS Károly: Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. In: *Ethnographia* XXX. 1989. /176-188./
- KÓSA László: *A Magyar Néprajzi Társaság százéves története (1889-1989)*. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára 7. Magyar Néprajzi Társaság – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Budapest, én.
- KÓSA László: A Magyar Néprajzi Társaság alapító eszméi. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Tanulmánygyűjtemény. A Magyarságkutatás könyvtára VII., Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991. /77-81./
- KRAUSZ Sámuel: Néprajzi hírek – Zsidó néprajzi társulat Hamburgban. In: *Ethnographia* IX. 1898. /326-327./
- MARTIN, Luther H.: Secular Theory and the Academic Study of Religion In: Tim Jensen – Mikael Rothstein (ed.): *Secular Theories on Religion*. Current Perspectives. Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2000. /137-148./
- MEGADJA Gábor: A hagyomány fenomenológiája. In: *Kommentár* 2008 (6). 30-39.
- MEYER, Michael A.: Two Persistent Tensions within Wissenschaft des Judentums. In: *Modern Judaism* Vol. 24, No. 2., 2004, 105-119.
- N.N.: Hivatalos közlemények. In: *Ethnographia* I. 1890. /41-52./
- N.N.: A néprajzi társaság reformja. In: *Ethnographia* III. 1892. /208-241./
- N.N.: Verzeichnis der Mitglieder. In: *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde Jahrg. 1898. Heft 1.*, /III-VI./
- N.N.: Löw Immanuel In: *Magyar Nagylexikon*, Tizenkettedik kötet. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 2001. /269./
- OLÁH János: A Magyar Zsidó Szemle néprajzi írásai. In: *Magyar Zsidó Szemle, Új folyam*, 5. sz. 2008. /183-191./
- PALÁDI-KOVÁCS Attila: Előszó In: Kríza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében* Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
- PESSEN, Eugen Immanuel Löw. In: Georg Herlitz – Bruno Kirschner: *Jüdisches Lexikon Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*. Band III Ib-Ma Jüdischer Verlag bei Athenäum, [Jüdischer Verlag, Berlin, 1927] Athenäum Verlag, Fankfurt am Main, 1987. /1224-1226./

- RÉKAI Miklós: A munkácsi zsidók „terített asztala”. Néprajzi tanulmány. Osiris, Budapest, 1997.
- SÁNDOR István: Adatok és tanulmányok a néprajzi érdeklődés, kutatás, mozgalmak történetéhez – A nép, nemzet, kultúra fogalma a XVIII. századi magyar gondolkodóknál. In: *Ethnographia XXX*. 1989. /80-108./
- SCHEIBER, Alexander: Loew Immanuel In: *Encyclopaedia Judaica* Vol. 11. Keter Publishing House, Jerusalem, 1996b /442-444./
- SCHEIBER Sándor: Emlékbeszéd Löw Immánuel felett Szegeden, 1969. június 29-én In: *Scheiber Sándor könyve* Válogatott beszédek. Múlt és Jövő, New York – Budapest – Jeruzsálem, 1994. /80-85./
- SCHEIBER Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. Teljes kiadás. Makkabi, Budapest, 1996a.
- SIMON Róbert (szerk.): *A vallástörténet klasszikusai*. Szöveggyűjtemény portrévázlatokkal. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- SZALAI Anna (szerk.): *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások* Zsidóábrázolás a reformkori prózában. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- TORONYI Zsuzsa: Történelem és Múzeum. In: Schwietzer József (főszerk.): „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket” Tanulmányok a zsidó történetírásról. Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, Budapest, 2005. /145-170./
- TORONYI Zsuzsa: Útmutató gyűjtemények néprajzi értelmezésére: zsidó néprajzi múzeum? In: *Néprajzi Értesítő LXXXVIII*. 2006. /49-61./
- UJVÁRI Péter (szerk.): Magyar Zsidó Lexikon. Makkabi, Budapest, [1929] 2000.
- VARGA-PAPI László: Zsidó magyarok Szegeden, Löw Lipót és Löw Immánuel Bába Kiadó, Szeged, 2002.
- VEIDLINGER, Jeffry: *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire*. The Modern Jewish Experience, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2009.
- VOIGT Vilmos: A Magyar Néprajzi Társaság és a zsidó hagyományok kutatása. In: Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva (szerk.): *...és hol a vidék zsidósága?...* Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Centrál-Európa Alapítvány, Budapest, 1994. /17-26./
- WAARDENBURG, Jacques: *Classical Approaches to the Study of Religion*. Aims, Methods, and Theories of Research. Introduction and Antology. Walter de Gruyter, New York, Berlin 1999.
- YEDIDYA, Assaf: Orthodox reactions to "Wissenschaft des Judentums" In: *Modern Judaism Volume 30, Number 1*, February 2010, /69-94./
- ZSIGMOND Gábor: A Magyarországi Néprajzi Társaság megalakítása és Katona Lajos. In: *Ethnographia XXX*. 1989. /195-217./